
5. Національна ідентичність

Поява умов для виникнення надетнічної національної самосвідомості ще не означала гарантій, що вона обов'язково утвердиться в українському суспільстві. Поруч з факторами, що сприяли цьому руху, не менш активно діяли перешкоджаючі фактори.

Більшість населення, у т.ч. більшість етнічних українців, відкинули етнократичні претензії націонал-радикалів. За підсумками виборів до Верховної Ради в 1998 р. 4-процентний бар'єр, що надавав право на депутатські мандати, подолали лише ті партії, що відкидали етнократичну модель. В той же час блок Соціал-національної партії і ДСУ, блок “Національний фронт”, Українська національна асамблея зібрали разом відповідно 0,16%, 2,7% і 0,39% голосів⁸². У результаті націонал-радикальні сили опинилися на периферії політичного життя.

Проте, це ще не означало автоматичного переходу до єдиної громадянської національної самосвідомості. Його формування блокувалося рядом об'єктивних факторів. Насамперед, етнічний ренесанс загострив етнічні почуття національних меншин, уявлення про їх “самість”, неповторність і відмінність від всіх інших компонентів суспільства. Показовою в цьому сенсі стала ситуація на Закарпатті, яке сторіччями розвивалося у відриві від іншої України, що обумовило побутування серед автохтонних жителів краю – русинів регіональної ідентичності. Проведені соціологічні обстеження (хоча треба мати на увазі їх обмеженість) показали, що 42% русинів не ототожнюють себе з українцями⁸³. Активна частина русинської інтелігенції висунула вимогу кодифікувати окрему русинську національність при проведенні Всеукраїнського

перепису населення у 2001 р. Вимога була задоволена у компромісній формулі: русинська ідентичність була кодифікована як варіант української ідентичності (разом з такими етнографічними групами українців, як лемки, бойки, гучули, поліщуки, пінчуки).

Етнічна приналежність продовжувала домінувати в багатьох важливих формах соціальної поведінки людей. 81% українських громадян народилися в моноетнічних шлюбах. Самі вони у своєму шлюбному виборі більш ліберальні, однак співвідношення однонаціональних шлюбів зі шлюбами змішаними протягом 1994-2001 р. майже не змінилося: відповідно 59% і 58% у першому випадку і 22% і 19% у другому⁸⁴. Посиленню національних почуттів сприяла надана свобода контактів з історичними батьківщинами. Крім того, економічна криза призвела до розчарування багатьох у незалежності і до готовності відмовитися від власної державності, тобто від визначальної умови існування нації, заснованої на єдиному громадянстві. Понад половини населення або позитивно, або скоріше позитивно ставиться до приєднання України до російсько-білоруського союзу. Криза взагалі породила почуття відчуження від держави, актуалізацію інших видів ідентичності. Якщо у 1992 р. 45,6% опитаних соціологами респондентів у першу чергу відносили себе до населення України, а вже потім до населення колишнього СРСР, Європи, свого району, області, регіону і т.д., то у 2000 р. приналежність до населення України була пріоритетною вже для 41%. У 2001 р. 19% українських громадян або зовсім, або скоріше не довіряли своїм співвітчизникам, а рівно половина коливалася в цьому питанні⁸⁵.

Ще складніше обстоїть справа з політичною самоідентифікацією українського суспільства. Жоден з наявних у ньому політичних рухів не одержав підтримки критичної більшості населення. В результаті етнополітичні відносини позначені явним зв'язком між культурно-мовними і політико-ідеологічними уподобаннями громадян. На російськомовні регіони робили свою ставку під час парламентських виборів партії, що використовують різні версії російського націоналізму. Хоча, з іншого боку, політичні переваги виборців у російськомовних регіонах багато в чому визначаються розчаруванням в економічних і соціальних підсумках незалежності, надіями на поліпшення свого матеріального становища. На парламентських виборах 1994 року Комуністична партія, яка поєднала соціалістичну і “союзну” риторичку, одержала 90 з 450 депутатських мандатів, із яких 44 дали їй східні, а 26 – південні регіони, найбільш русифіковані. Усі ліві партії (крім Комуністичної, це були Соціалістична і Селянська партія України) одержали 30,8% місць по всій Україні, у т.ч. 52,5% – на Сході і 44% – на Півдні.

На наступних парламентських виборах 1998 року ліві партії (названі вище плюс Прогресивна соціалістична партія України) одержали 174 мандата. І знову поза конкуренцією виявилися комуністи, і знову за рахунок підтримки Сходу (17 мандатів), південних (10 мандатів), а на цей раз і центральних (10 мандатів) регіонів. У Криму, наприклад, за комуністичний список проголосували 39,3% виборців, у Донецькій області – 35,59%, у Запорізькій – 32,0%, у Луганської – 59%, у Миколаївській – 38,8%, у Харківській – 35,4%, у Херсонській – 34,3%, у м. Севастополі – 45,99%. Характерно, що партії, які представляють слов'янофільську і ліберальну версії російського націоналізму, з тієї невеликої кількості зібраних ними голосів основну частину збирають також на Сході і Півдні України⁸⁶.

З одного боку, етномовний фактор актуалізується у свідомості населення найбільш русифікованих регіонів у сполученні з лівою соціальною риторикою. Але, з іншого боку, та обставина, що ця риторика знаходить найбільший відгук серед населення з російською мовною орієнтацією, дозволяє говорити про неї як про важливий фактор етнополітичних відносин у країні. Вплив цього фактора проявляється в тому, що ліва риторика закликає до відмовлення або від української державності, або від українізації духовної сфери суспільства, або від того й іншого разом, що є неприйнятним для сегмента, який орієнтується на українські національні й одночасно європейські цінності. Тому партії національної спрямованості домінують у західних україномовних регіонах.

Результатом є маркірування культурно-мовної ідентичності політико-ідеологічними критеріями, що істотно утруднює досягнення політичної єдності населення і формування його в єдину націю.

Не менше проблем виникає з формуванням культурної ідентичності ймовірної української політичної нації. Жодна з наявних у суспільстві культурних систем не має достатнього потенціалу, щоб стати домінуючою, асимілювати в собі інші культурні системи.

Культура титульної нації не здатна на це через, по-перше, свою недостатню модерність, обумовлену пізнішим входженням етнічних українців у процес урбанізації, а по-друге, в силу того, що вона вже давно не є “рідною” для значної їх частини. Спроби підштовхнути русифікований сегмент українського етносу до повернення до “коренів” поки що не мали вирішального успіху.

Більш розвинута російська культура в Україні також не може взяти на себе інтегративну функцію. По-перше, вона асоціюється з попередньою політикою примусової деетнізації українців, а по-друге, сама вона поки що не стала самодостатнім феноменом і у більшості своїх зразків виявляє регіональну версію культури, створюваної в “материковій” Росії. Це зробило її залежною від тенденцій, що переважає в останній. В умовах економічної кризи вона виявилася відданою на милість “дикого ринку”. У самій Росії це призвело до вульгаризації російської культури, що відразу ж позначилося на стані і російської культури в Україні. Лідери російських громадських організацій із тривогою відзначають, що російська мова просто використовується в комерційних цілях, а створювані нею зразки не мають жодного стосунку до російської літератури⁸⁷.

Про розкладаючий вплив ринку на національні цінності з не меншою тривогою говорять і кримські татари, у середовищі яких під впливом “базарної культури” трапляються речі, несумісні з їх традиційними цінностями і які раніше вважалися нечуваними – наприклад, передача німечини батьків до будинків старих⁸⁸.

Тенденція до загальної культурної деградації перешкоджає і взаємній культурній акультурації, результатом якої могла б стати нова культурна система. До того ж, перешкодою їй є складність створення спільного для всіх етнічних сегментів історичного міфу. Упроваджуваний нині є українським етнічним і багатьма своїми сюжетами, інтерпретаціями, оцінками залишається якщо не “чужим”, то принаймні, “не своїм” для деяких етнічних груп.

Труднощі в утвердженні громадянської національної ідентичності збільшуються недостатньо яким розумінням її змісту і політичною елітою країни. У прийнятій у 1996 р. Конституції України носіями права на самовизначення названі і українська нація, і український народ. Оскільки український народ визначений у Конституції як “громадяни України всіх національностей”⁸⁹, то

українську націю, отже, залишається розуміти тільки в етнічних критеріях, що вже з суто філологічних причин робить громадянську і національну ідентичності поки що несумісними етнополітичними поняттями.